

of liberalism, which influenced the formation of both the political and civil spheres in the state.

Key words: *Enlightenment, liberalism, colonies, the U. S. Declaration of independence, the U. S. Constitution, the Founding Fathers, Anglo-Saxon liberalism, Continental European liberalism.*

УДК 342.1:351.858:32.019.52-044.922(438)“XVII/XVIII”

Оксана Воловодюк (Івано-Франківськ, Україна)

ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІЇ У ПОЛЬСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

У статті проаналізовано розвиток концепції нації у польській політичній думці кінця XVIII – початку XIX ст. Багато уваги приділяється культурним, політичним і етнічним процесам у Європі того часу, що мали вплив на польський національний рух. Здійснено спробу порівняти політичну ідеологію та лояльність польських діячів, які поклали надії на Францію у справі відновлення польської держави, і тих, хто залишався лояльним до урядів держав-учасниць поділів Речі Посполитої. Одним з аспектів, проаналізованих у статті, є розвиток інших народів колишньої Речі Посполитої та ставлення до них польських діячів кінця XVIII – початку XIX ст.

Ключові слова: *нація, національна ідентичність, лояльності, шляхта, Тадеуш Костюшко, Гуго Коллонтай, Адам Єжи Чарторийський.*

На межі XVIII–XIX ст. відбулися значні геополітичні та ідеологічні зрушення. Велика Французька революція стала одним із каталізаторів переосмислення ідеї такої спільності, як нація. Проблема нового окреслення політичної нації набула особливої гостроти в просторі земель Речі Посполитої. За час існування цієї держави в ній виробилася досить унікальна державна ідеологія сарматизму, а до політичної нації зараховувалися представники шляхти будь-якого походження (польського, литовського, руського). Однак перед обличчям нових викликів така концепція була приречена на трансформацію¹. Ситуацію додатково ускладнювало те, що поляки на межі століть стали бездержавною нацією, тож постали питання формування лояльностей, а також боротьби за відновлення польської державності. При цьому йдеться про дві основні політичні орієнтації: 1) лояльність до нових володарів польських земель; 2) небажання миритися з фактом знищення держави і намагання відродити її за допомогою іншої політичної сили (революційної Франції та імперії Наполеона).

Заявлена тема є актуальною, оскільки в сучасній Україні значно зріс інтерес до історії Польщі у зв'язку з поліпшенням двосторонніх відносин протягом останніх десятиліть. Досліджувана проблематика має стосунок до нових історичних підходів у вивченні культури знаті, формуванні концепцій націй, форм лояльностей тощо. Мета статті передбачає характеристику особливостей уявлень про націю у польській політичній думці досліджуваного періоду, їх трансформацію та етапи еволюції, а також форми лояльностей польської шляхти у складі Російської імперії.

Різні аспекти дослідження були більшою чи меншою мірою висвітлені в історіографії. Загальний погляд на історію польських земель після останнього поділу

¹ Frost R. Ordering the Kaleidoscope: The Construction of Identities in the Lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth since 1569. Power and the Nation in European History / ed. L. Scales, O. Zimmer. Cambridge, 2005. P. 218–219.

Речі Посполитої 1795 р. та політичний і національний рух поляків на межі XVIII–XIX ст. окреслений у книзі П. Вандича². Ключовими для розуміння уявлень польських політичних діячів про націю є роботи Я. Чубатого³, Р. Фроста⁴, а також меншою мірою – українських вчених Н. Громакової⁵, Ю. Земського⁶ і Ю. Поліщука⁷. Для висвітлення проблеми бачення поляками кордонів своєї держави після її відновлення корисними є напрацювання В. Ададурова⁸. Детальний аналіз лояльностей, ідеології та діяльності крупної польської шляхти здійснив французький історик Д. Бовуа⁹. Постаті князя А. Є. Чарторийського присвячені численні праці, серед яких вважаємо за потрібне виділити доробок Г. Завадського¹⁰ і М. Гандельсмана. Останній, до слова, звернув увагу на українське питання в діяльності Чарторийського¹¹ і формування слов'янофільських ідей у польській політичній думці¹².

Першим кроком до становлення нового уявлення про націю стала Конституція 3 травня. Вона передбачала розуміння нації як такої, що складається з усіх станів, а не лише зі знаті. Щоправда, це положення залишилося здебільшого лише декларацією, бо стара шляхетська «нація» досі утримувала свої позиції (проте варто зазначити, що більшого поширення набула практика входження в шляхетський стан, відповідно, набуття громадянських прав)¹³.

Розширення поняття нації на всі соціальні стани було не єдиним аспектом конструювання нової ідеї нації. Іншим важливим питанням була етнічність. Шляхетська нація «старої» Речі Посполитої охоплювала шляхту різного етнічного походження. Литовська і руська шляхта, однак, не вважали себе поляками в етнічному сенсі. Між ними існував культурний та, у випадку українських і білоруських земель,

² Wandycz P. S. *The Lands of Partitioned Poland, 1795–1918* // *A History of East Central Europe* / eds. P. F. Sugar, D. W. Treadgold. Washington : University of Washington Press, 1993. Vol. 7. 431 p.

³ Czuby J. 'What is to be Done When the Motherland Has Died?' *The Moods and Attitudes of Poles After the Third Partition, 1795–1806* // *Central Europe*. 2009. Vol. 7, № 2. P. 95–109; Ejsdem. *A Republican in a Changing World: The Political Position and Attitudes of Tadeusz Kościuszko, 1798–1817* // *The Polish Review*. 2014. Vol. 59, № 3. P. 73–80.

⁴ Frost R. *Op. cit.* P. 212–231.

⁵ Громакова Н. Громадська діяльність поляків Правобережної України на початку XIX ст.: чинники трансформації. Від інсурекції Костюшка до 1830 р. // *Поляки на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ : КНТ, 2017. С. 158–180; Ї ж. Освітні практики як чинник формування польського національного проекту // *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. № 2. С. 61–74.*

⁶ Земський Ю. Ідейне натхнення польського Листопадового повстання // *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ : КНТ, 2017. 264 с.*

⁷ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ : ППіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.

⁸ Ададуров В. В. Меморандуми польських авторів початку XIX ст. як джерело уявлень уряду Наполеона Бонапарта про південно-західні окраїни Російської імперії // *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 154–171.

⁹ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / пер. з франц. З. Борисюк. Львів : Кальварія, 2007. 296 с.

¹⁰ Zawadzki H. *A Man of Honour: Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland, 1795–1831*. New York : Oxford University Press, 1993. 374 p.

¹¹ Handelsman M. *Українська політика ks. Adama Czartoryskiego przed wojna Krymska. Rozwój narodowości nowoczesnej*. Warszawa, 1937. Т. III. *Prace ukraińskiego instytutu naukowego*. XXXV, Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich. 174 s. URL : <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/6927-handelsman-m-ukrai-ska-polityka-ks-adama-czartoryskiego-przed-wojn-krymsk/> (дата звернення: 23.04.2023).

¹² Handelsman M. *Polityka słowiańska Polski w XVIII i XIX stuleciu*. Lwów : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1936. 38 s.

¹³ Frost R. *Op. cit.* P. 219.

релігійний бар'єр. У новітній час, коли мало б відбутися включення до нації всіх сусільних станів, панівною ідеєю було інкорпорувати до громадянської нації представників усіх етнічних груп, що проживали на території колишньої Речі Посполитої¹⁴. Власне, для польських патріотів періоду кінця XVIII – початку XIX ст. здебільшого видавалося само собою зрозумілим те, що польська держава повинна була відродитися в межах перед першим поділом (1772 р.)¹⁵.

Важким випробуванням для ідеї польської нації була втрата держави. Тоді підставою існування нації була саме наявність держави. З цієї причини багато поляків відкрито декларували, що ім'я їхньої нації втрачено. Однак такої думки дотримувалися здебільшого консервативні великі землевласники. Серед емігрантів-республіканців ця ідея не набула популярності. Їхні настрої можна проілюструвати рядками мазурки Домбровського: «Польща ще не вмерла, доки ми живемо» («Jeszcze Polska nie zginęła, Kiedy my żyjemy»). Мається на увазі, що емігранти вважали запорукою існування нації не державу, а активних людей, які готові працювати задля відродження самостійності нації¹⁶.

Важливим джерелом для вивчення уявлень поляків про межі польського простору є меморандум польських діячів, складений для уряду Першої Імперії. У них ішлося про існування трьох регіональних спільностей, що склали Річ Посполиту: польське ядро, що простягається на схід до кордонів Галицької Русі, Литовське князівство та «південні провінції Польщі», тобто Волинь, Поділля і «Україна» (Київщина). Часто зустрічалося поняття «природних кордонів», запозичене з французького політичного дискурсу. Превалювала думка, що таким східним природним кордоном є Дніпро: про це писали Ю. Вибіцький («Дніпро або Борисфен видається природним кордоном»), М. Сокольницький («природний кордон, яким є відцентрові течії Дніпра та Двіни», А. Сапега (відзначав, що кордони Польщі «були досконало визначені самою природою»)¹⁷.

Репрезентує настрої поляків стосовно кордонів їхньої майбутньої держави твір «Зауваги стосовно сучасного становища тієї частини польської землі, яка від Тільзитського миру стала називатися Герцогством Варшавським» (1808) радикального діяча польського руху Гуго Коллонтая. У цій праці автор, окрім викладу загальної інформації про Герцогство, висловив свої погляди стосовно ідеального майбутнього польської держави. Він вихваляв нову «конституцію» відновленої польської держави, виділяючи, як її головну перевагу, спрямованість на знищення старого устрою, що характеризувався прагненням до самостійності кожної провінції Речі Посполитої. На його думку, це було перешкодою до створення держави з досконалим устроєм¹⁸. Саме Наполеону належала роль законодавця, який, подарувавши Польщі мудру Конституцію, назавжди знищить ці автономістські та анархічні тенденції. До відновленої польської держави рано чи пізно мали приєднатися колишні землі Речі Посполитої, однак їхні назви і термінологія взагалі, що були нагадуванням про минулу «анархію», мали назавжди забутися. Г. Коллонтай писав: «[...] ніхто більше не буде Литвином, Прусаком, Волинянином, Подолянином, Киянином, Русиним і т. д., але всі будуть Поляками»¹⁹.

¹⁴ Ibidem. P. 221–222.

¹⁵ Ibidem. P. 219.

¹⁶ Czuby J. 'What is to be Done When the Motherland Has Died?'... P. 98–99.

¹⁷ Ададуров В. В. Назв. праця. С. 156–158.

¹⁸ Kołłątaj H. Uwagi nad teraźniejszym położeniem tej części ziemi polskiej, którą od pokoju tylżyckiego, zaczęto zwać Xięstwem Warszawskim : nil desperandum!, wyd. 1808. S. 180. URL : <https://polona.pl/preview/41a51c04-8bab-420e-ac9b-bfa685b68996> (дата звернення: 23.04.2023).

¹⁹ Kołłątaj H. Op. cit. S. 181–183. URL : <https://polona.pl/preview/41a51c04-8bab-420e-ac9b-bfa685b68996> (дата звернення: 23.04.2023).

Польські інтелектуали та політичні діячі в часи реформ у Речі Посполитій та незадовго після її поділів порушували питання становища селян і входження їх до «нації». Важливі роздуми щодо цієї проблеми містяться у творі *«Перестороги для Польщі, що виходять із нинішнього політичного становища в Європі та із законів природи»* (1790) Станіслава Сташиця. Вихід із кризи, в якій перебувала Річ Посполита, він вбачав у формуванні нової концепції нації, викриваючи деструктивність магнатсько-шляхетського характеру тогочасної станової політичної нації. Автор створив різко негативний образ магната: представники цього стану не поважають закон, встановили своє всевладдя і зрештою саме вони уклали союз із державами, які поділили землі Речі Посполитої. Засуджував їхню моральну деградацію та втрату лицарських чеснот²⁰.

Одним із найактивніших періодів дискурсу навколо селянського питання було повстання Тадеуша Костюшки. Варто зазначити, що сам провідник повстання 1794 р. все ще чітко бачив різницю між шляхтою та народом, але його Поланецький Маніфест 7 травня 1794 р. закликав до звільнення селян від кріпацтва, що, безумовно, було надзвичайно важливим кроком в утвердженні нових уявлень про націю²¹. Приблизно тоді ж вийшла анонімна брошура *«Слово на захист селян»*. Автор підкреслював, що політичним лідерам не вдасться достукатися до селян, поки вони перебувають у підневільному становищі. Надання громадянських прав та соціальне звільнення, як вважав автор, було ключем і до розв'язання міжетнічних суперечок між польськими землевласниками і їхніми підданими українськими селянами: «Відчує в цей час прив'язаність до Польщі й український селянин, котрий завжди відчував ненависть до пана тому, що був його рабом. Людська природа пом'якшується свободою та черствіє в рабстві»²².

У 1800 р. із середовища прихильників Т. Костюшка вийшов анонімний твір *«Чи можуть поляки вибороти незалежність?»* (авторство приписували йому самому, хоча найбільш імовірним його автором був секретар Ю. Павліковський). Окремо у творі приділяється увага питанню участі українців у відродженні польської державності. Анонімний автор розумів, що повстання Костюшка могло б мати успіх, якби Україна повстала так само, як поляки Великопольщі (тобто поляки етнічних польських земель)²³. Присутня ідея більшої ефективності національної армії (за прикладом французької революційної армії) на противагу арміям класичних монархічних держав, бо солдати-рекрути таких держав не мають мотивації боротися за свою країну. Висловлюється припущення, що це створює можливість дезертирства поляків із армій держав, які розділили Річ Посполиту, оскільки такі випадки уже мали місце, коли поляки переходили із армій антифранцузьких коаліцій до французьких збройних сил. Серед таких імовірних дезертирів могли бути і українці. Особливо прикметною рисою риторики автора є вживання в контексті українців і поляків слова «брати»²⁴. Отже, автор вірив у союз між поляками та українцями, але вони мали боротися за звільнення спільної батьківщини, тобто Речі Посполитої, оскільки Т. Костюшко та Ю. Павліковський, як і більшість їхніх сучасників, не ставили під сумнів

²⁰ Земський Ю. Назв. праця. С. 31–34.

²¹ Frost R. Op. cit. P. 220.

²² Земський Ю. Ідейне натхнення польського Листопадового повстання... С. 34–35.

²³ Pawlikowski J. Czy Polacy wybiec się mogą na niepodległość. S. 10. URL : <https://polona.pl/item-view/7989958e-a787-46a4-adf5-11c4d07ea22b?page=0> (дата звернення: 23.04.2023).

²⁴ Ibidem. S. 32–33. URL : <https://polona.pl/item-view/7989958e-a787-46a4-adf5-11c4d07ea22b?page=0> (дата звернення: 23.04.2023).

належність українських земель на правому березі Дніпра до простору Речі Посполитої²⁵.

Після поразки повстання Т. Костюшка і поділів розпочалася активна діяльність польської політичної еміграції. Серед емігрантів був і він сам, адже його авторитет був незаперечний – як серед поляків, так і іноземців. Очільник повстання навіть став почесним громадянином Франції. Навколо нього, включно з Юзефом Вибицьким, утворилася група «Агенція». У Парижі виникла інша, більш радикальна емігрантська організація «Депутація», очолена Францішеком Дмоховським. «Депутація» швидко політизувалася, просуваючи гасла рівності і свободи для селянства та включення народу до політичної нації. Однак Дмоховський стверджував, що такі ідеї притаманні усій польській шляхті, що, зрештою, не відповідало дійсності. Обидві організації намагалися тримати контакт із колишніми землями Речі Посполитої, але це було не так легко, бо ефективній роботі і підтримці зв'язку перешкоджали консервативно налаштовані магнати²⁶.

У контексті нашої теми варто згадати і про тих поляків, які обрали лоялістську позицію щодо держав-учасниць поділів Речі Посполитої. Великі землевласники були значно більшу схильними до лояльності навіть у період перед останнім поділом. Їхні родини керувалися наміром зберегти свої земельні володіння під час мінливої політичної ситуації. Так, Чарторийські, які фактично очолювали проросійську партію в останні роки існування Речі Посполитої, мали великі земельні статки на території Російської імперії²⁷.

Прийняття підданства і набуття лояльності польською шляхтою до нових правителів може пояснюватися не тільки страхом втратити майно і статус. Важливу роль у цьому випадку відігравала і тогочасна ідея про націю. У перше десятиліття після останнього поділу особливо поширеною була думка, що саме держава є основною і єдиною умовою існування нації. З ліквідацією Речі Посполитої і серед іноземців, і серед поляків стала ширитися думка, що Польща назавжди зникла як нація. Країни, що брали участь у поділах, навіть домовилися між собою не вживати термінів «польський», «Польща». Щенський Потоцький якимось писав у листі до графа Северина Жевуського про те, що ім'я польської нації зникло назавжди і колишні поляки повинні обрати собі нову батьківщину. Сам він проголосив, що тепер він назавжди росіянин²⁸. Я. Чубатий, однак, відзначає і те, що прийняття підданства у багатьох випадках було морально важким для поляків. Ішлося про відмову від статусу громадянина і прийняття стану підданого. Про це, для прикладу, згадувала Ізабелла Чарторийська, матір князя Адама Єжи²⁹.

Не можна, однак, стверджувати, що умови життя шляхти в Російській імперії були поганими, радше навпаки. Тим паче, Романови в той час намагалися створити враження свого входження до європейської цивілізації та більшої відкритості до західного світу, в тому числі щоб привернути до себе симпатії польської знаті. Це виявлялося, зокрема, і в більш м'якій політиці її правителів. Так, Павло I звільнив Т. Костюшка та військовополонених його армії, а Олександр I визнавав, що не вважає поділи Речі Посполитої справедливими³⁰.

Загальне становище польської знаті в Російській імперії було цілком задовільним: адміністрація і судочинство знаходилися в руках шляхти, існували польські

²⁵ Zawadzki H. Op. cit. P. 86.

²⁶ Wandycz P. S. Op. cit. P. 25–27.

²⁷ Бовуа Д. Назв. праця. С. 16–17.

²⁸ Czuby J. 'What is to be Done When the Motherland Has Died?'... P. 98.

²⁹ Ibidem. P. 99–100.

³⁰ Бовуа Д. Назв. праця. С. 22–23; Czuby J. A Republican in a Changing World... P. 74.

школи та університет у Вільно, діяла мережа шляхетських сеймиків³¹. Чільне місце в суспільно-політичному житті підросійських поляків займало питання освіти. В умовах багато в чому космополітичного за своїм характером правління Олександра I у поляків, як історичної нації, була можливість розвивати освіту³². Так візитатор трьох правобережних губерній, що знаходилися у підпорядкуванні Віленського навчального округу, Тадеуш Чацький з великим ентузіазмом сприйняв своє призначення, вбачаючи в цьому свою священну культурну місію сприяти розвитку польської культури на цих землях та запобігти їх русифікації³³. Він, однак, був носієм ідеї станової шляхетської нації, відповідно, зосереджувався на поширенні освіти саме серед шляхти, а не широкого загалу місцевого населення. Для нього сфера освіти була одним зі шляхів «громадського служіння» шляхти як продовження традицій Речі Посполитої³⁴. Візитатор надавав велике значення меценатській підтримці знатних шляхетських родин. У його уяві масові пожертви на освіту були своєрідною культурною маніфестацією місцевих поляків. Фінансова підтримка освіти з боку місцевої польської знаті і католицького духовництва на той час була новим явищем консервативної шляхетської свідомості і вважалася своєрідним критерієм патріотизму³⁵.

Надто самостійні дії візитатора трьох правобережних губерній часто призводили до конфліктів з російською адміністрацією³⁶. Він активно протистояв намаганням офіційної влади встановити нагляд над освітніми закладами Правобережжя. Особливої гостроти набула ця боротьба під час затвердження нового Статуту приходських училищ Волинської, Київської та Подільської губерній. Візитаторові зрештою вдалося домогтися того, щоб початковими школами опікувалися місцеві дворяни на чолі зі своїм предводителем та духовництвом³⁷.

Однак при інтеграції польської шляхти Російська імперія зіткнулася зі значною перешкодою – величезною чисельністю місцевої шляхти. Найбільші труднощі інтеграції населення новоприєднаних територій були пов'язані з так званою чиншовою шляхтою, яка сама не володіла землею, а одержувала в користування державні або приватні землі і за це платила грошовий податок – чинш. Цей соціальний стан був незнайомий для Росії. Часто в законодавчих актах, у тому числі і в грамотах про підтвердження привілеїв аристократії, він не згадувався або ж його права як шляхетського ігнорувалися. Принцип рівності шляхти, незалежно від майнового становища, не знаходив розуміння у російському суспільстві, а імператриця Катерина II вважала цей звичай взагалі неприйнятним³⁸. З цієї причини чиншовиків розглядали як потенційних платників податків та джерело для набору рекрутів³⁹. Також цю групу центральна влада розглядала як підозрілу: саме дрібна шляхта, разом із бюргерами, була найбільш сприйнятливою до революційних ідей⁴⁰. Частина середньої і дрібна шляхта значно постраждали від поділів, на відміну від великих магнатів, тому саме дрібна польська знать стала більш схильною до різного роду опозиційної діяльності та сприйняття нових ідей, зокрема нової ідеї політичної нації⁴¹.

³¹ Громакова Н. Громадська діяльність... С. 167.

³² Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. Київ : Основи, 1994. Т. 1. С. 210.

³³ Бовуа Д. Назв. праця. С. 226–227.

³⁴ Громакова Н. Освітні практики... С. 64.

³⁵ Там само. С. 66.

³⁶ Бовуа Д. Назв. праця. С. 227, 230.

³⁷ Поліщук Ю. М. Назв. праця. С. 202.

³⁸ Бовуа Д. Назв. праця. С. 70–74.

³⁹ Там само. С. 90.

⁴⁰ Wandycz P. S. Op. cit. P. 27.

⁴¹ Frost R. Op. cit. P. 220.

Цікавим явищем польської політичної думки кінця XVIII – початку XIX ст. було зародження ідей панславізму та слов'янофільства. Так, одним із елементів польської ідентичності ставала думка про єдність із іншими слов'янськими народами. Однак у таких ідеях нерідко мали місце думки про покровительство сильнішої держави. Початки слов'янофільства можна простежити ще в 1780-х рр. у Речі Посполитій. З того часу почалося зацікавлення історією слов'янства, а союз із Росією та спільні війни проти Османської імперії часто мали слов'янофільські конотації, такі як звернення до славного минулого слов'янщини та завоювань слов'янськими володарями Балкан. У творчості Станіслава Трембецького уже звучали ідеї братнього зв'язку з росіянами, представлялася ідилічна картина співіснування російського і польських народів під володарюванням Росії. Останній автор приписував особливу місію серед слов'янства⁴².

А. Є. Чарторийський, який був одним із перших визначних діячів, що сприйняли гердерівську ідею національності, що ґрунтувалася на мові, пропонував ідею слов'янської конфедерації під проводом Росії. Однак треба визнати, що, попри вплив на нього концепції нації Йоганна-Готфріда Гердера, у цій системі знайшлося місце тільки для народів із державницькими традиціями, до яких він не зараховував українців, білорусів та литовців. Для нього тоді важливішим завданням було чітко окреслити кордони слов'янського світу і зібрати в одному державному організмі всі землі колишньої Речі Посполитої. Коли йшлося про підвалини державності, абсолютною більшістю діячів того часу, у тому числі і А. Є. Чарторийським, бралися до уваги правові, а не лінгвістичні критерії. Тоді ніхто не піддавав сумніву польський характер західних провінцій Російської імперії у зв'язку з наявністю там досить активної шляхти, що зберігала традиції і пам'ять про Річ Посполиту. Оскільки та була єдиною державою, хоч і федеративною, це означало, що у відновленій Польщі або слов'янській конфедерації українському народові (як і білоруському та литовському) не повинна відводитися окрема держава⁴³.

Однак існували пропозиції об'єднати слов'ян не під скіпетром російського імператора, а Наполеона. Так, добрий знайомий А. Є. Чарторийського Олександр Сапега, який на початку 1800-х подорожував Далмацією, Істрією та Боснією та створив своєрідну концепцію слов'янської політики: південні і західні слов'яни мали жити в єдності під владою Наполеонівської імперії⁴⁴.

Отже, на зламі XVIII–XIX ст. ідея нації у польській політичній думці зазнала певних трансформацій. Деякі провідні діячі пропонували до національної спільноти зараховувати не лише шляхту, а й селян, пропагували покращення ставлення до них. Ішлося, зокрема, і про українських селян, які також могли б стати союзниками у боротьбі проти загарбників. Однак не йшлося про утворення самостійних держав кожним етносом, що проживав на території Речі Посполитої. Її простір усе ще вважався неподільним. На відміну від діячів ліберальної та республіканської орієнтацій, більш консервативні представники еліти якийсь час вважали, що їхня нація назавжди зникла після поділів. Значна частина шляхти, здебільшого крупна, обрала зайняти лояльну позицію щодо імперії. Це мотивувалося як бажанням зберегти свій статус та маєтки, так і зневірою в ідею існування польської нації. Лояльності сприяли і цілком нормальні умови життя польської шляхти в імперії: розвиток культури, освіти, збереження місцевого самоуправління і т. д. Натомість менш заможна та

⁴² Handelsman M. *Polityka słowiańska Polski...* S. 8–12.

⁴³ Zawadzki H. *Op. cit.* P. 84, 86; Handelsman M. *Ukraińska polityka...* S. 98. URL : <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/6927-handelsman-m-ukrai-ska-polityka-ks-adama-czartoryskiego-przed-wojn-krymsk/> (дата звернення: 23.04.2023).

⁴⁴ Zawadzki H. *Op. cit.* P. 82.

безземельна шляхта була більш схильною до революційних методів боротьби, оскільки саме ці групи найбільше втратили внаслідок поділів. Іншим цікавим аспектом польської політичної думки цього часу є початок зародження ідей єдності слов'янського простору та можливість об'єднати цей простір у (кон)федеративному утворенні, однак під егідою когось із могутніх монархів. Загалом питання формування ідей нації є багатоаспектним і з цієї причини потребує подальшого вивчення уже відомих та невідомих джерел, зокрема з метою простеження різних напрямів політичної думки та виявлення домінантних серед них. Перспективним напрямом досліджень може стати вивчення місця інших народів у національних проєктах поляків.

The article analyzes the development of the concepts of a nation in Polish political thought from the end of the 18th century to the beginning of the 19th century. Great attention is paid to the cultural, political and ethnic processes in Europe of that time, that influenced the Polish national movement. It's also made the attempt to compare political ideology and loyalties of those Polish historical figures, who put their hopes on France to restore the Polish state, and those, who stayed loyal to the governments of partitioning powers. One of the aspects analyzed in the article is the question of other main ethnicities of the former Polish-Lithuanian Commonwealth and how this problem was treated by different Polish historical figures at the end of the 18th century and at the beginning of the 19th century.

Key words: nation, national identity, loyalties, szlachta, Tadeusz Kościuszko, Hugo Kollątaj, Adam Jerzy Czartoryski.